

ŽENA U HRVATSKOM SREDNJEVJEKOVLJU

Dr. FRANJO ŠANJEK

Nema sumnje da u programu najavljena tema »Žena u povijesti Crkve, posebice u Hrvata« predstavlja izazov za svakog povjesničara, premda ga istodobno dovodi u iskušenje da – zbog prostorno-vremenskog nedostatka – upotrijebi uobičajeni sustav stereotipnih fraza i odveć često ponavljanih činjenica, koje bi u obradi i izlaganju predavanje učinile nezanimljivim. U tom smislu neka mi bude dopušteno najavljenju temu preinačiti u naslov »Žena u hrvatskom srednjem vijeku«.

Ovo se dakle izlaganje ograničuje na ulogu i značenje hrvatske žene ili žene u Hrvata kroz našu srednjem vijeku povijest koja je, istina, u našoj historiografiji manje poznata ali ne i manje zanimljiva.

Žena se javlja već na samom početku hrvatske povijesti. Ako je vjerovati Porfirogenetu († 959), Hrvate na putu u sadašnju domovinu predvodi petero braće i dvije sestre (Tuga i Buga).¹

U našoj kao i u povijesti drugih evropskih naroda žene su brojnije od muškaraca, iako se u sačuvanoj arhivskoj i literarno-znanstvenoj građi srednjega vijeka o njima mnogo manje govori. Ako je točna uzrečica da pobjednici pišu povijest, u konkretnom slučaju muškarci, u našim hrvatskim društveno-političkim zbivanjima ženi najčešće pripada uloga posrednika, miritelja zavađenih strana u ne malom broju građanskih sukoba i prevrata koje pozna naša nacionalna srednjem vijeku prošlost. Pravni instituti i komunalni statuti iz spomenutog razdoblja pravno izjednačuju ženu i muškarca, iako tu svoju ravnopravnost pred zakonom žena mnogo teže ostvaruje u svakodnevnom životu.²

Žena hrvatskog srednjem vijeku posebno je važan faktor u religioznom i obiteljskom životu. Teško je naime zamisliti kako bi u njezinoj odsutnosti izgledale naše crkve, tko bi sudjelovao na proštenjima, hodočašćima i drugim jav-

1 CONSTANTINUS PORPHYROGENETUS, *De administrando imperio*, izd. G. MORAVCSIK – R. J. H. JENKINS, Washington 1967. str. 14 (grčki izvornik i engleski prijevod). Usp. F. DVORNIK, *Les Slaves*, Paris 1970, str. 66; N. KLAJČ, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, str. 135; I. MUŽIĆ, *Podrijetlo Hrvata*, Zagreb 1989, str. 196.

2 *Splitski statut* iz 14. stoljeća predviđa »zapis u korist ljubavnice« (gl. 32), uz uvjet da se prijateljici oporučno ne ostavlja »više od deset libara« (*Statut grada Splita*, izd. Splitski književni krug, Split 1987, str. 102).

nim vjerskim manifestacijama. Pa ipak, uza sve to, hrvatsku se ženu nerijetko optužuje zbog krivovjerja, gatanja, vračanja, ozloglašuje ju se kao čarobnicu i vješticu. Iстина, iz našeg srednjovjekovlja sačuvan je samo jedan inkvizicijski postupak protiv žena, šibenskih pučanki Mrne i Dobre. Čini se da se ova posljednja suviše »približila« lokalnom plemiću Dragi Draganiću, pri čemu je, prema navodima optužbe, uz pomoć »čarobnjačkog bajanja i vradžbina« sudjelovala njezina majka Mrna. Postupak ima sretan završetak: 19. kolovoza 1443. gradski policajac Zanino javlja inkvizitoru da je prethodne noći zatvor provavljen i da su Mrna i Dobra pobjegle.³

U našoj književnosti, glagoljskoj i latinskoj, nisu rijetke pritužbe na žensku prevrtljivost, zavodništvo i nevjeru, o čemu najilustrativnije svjedoči anonimni versifikator *Tkonskog zbornika*.⁴ U invektivama na ženu kao izvor svega zla u svijetu prednjače rigorizmu odveć skloni bosansko-humski krstjani.⁵

Žena ima znatnu ulogu i u društvenoj, kulturnoj i političkoj povijesti Hrvatske. Svima su poznata imena kraljice Jelene († 976), Katarine Kosače († 1478), zadarskih patricijki i opatica sv. Marije, Čike († 1095) i Većenege (ps. 1107). Uostalom, zar i najstariji hrvatski latinički tekst »Red i zachon... sestar... reda svetoga odza našega Dominicha« (1345) iz Zadra ne izražava ljubav prema narodnom jeziku i težnju za većini razumljivom religioznom literaturom?⁶

RELIGIOZNOST ŽENE U HRVATSKOM SREDNJOVJEKOVLJU

Pobožnost i altruizam bile su temeljne odrednice ženskog odgoja u srednjem vijeku. Nadahnuta vjerom, koju oživljuje čestom i usrdnom molitvom, hrvatska je žena prisutna u svim značajnijim vjerskim događajima našeg srednjovjekovlja: proslavama župskih, mjesnih i nacionalnih crkvenih zaštitnika, pokorničkim procesijama, hodočašćima u i izvan domovine itd.

Religiozni život hrvatske žene odvija se pod okriljem laičkih bratstava, dobrotvornih udruženja i svjetovnih trećih redova. Najizrazitiji oblik su hodočašća. Rubne bilješke srednjovjekovnih kodeksa, notarski spisi, komunalni registri itd. sadržavaju ne mali broj podataka o hodočasničkom raspoloženju žene tijekom minulih stoljeća. U društvu svojih muževa ili u organizaciji hodočasničkih bratstava žene iz svih naših krajeva, iz najdubljih religioznih pobuda ili zavjetnih obaveza, odlaze na krajnje neizvjestan, molitvom i askezom ispunjen put u Jeruzalem, Santiago de Compostelu, Rocamadour, Aachen (Hrvati tu imaju svoj oltar), mnogo češće u Rim, Assisi, Bari, Padovu, Recanati, Loreto ili u domovinska hodočašnička stjecišta: Zadar, Trogir, Trsat itd.

U popisu hrvatskih hodočasnika koji su, prema *Čedadskom evangelistaru*, u 9. stoljeću posjetili tamošnje svetište, uz kneza Trpimira (o. 845–864) hodočasti i neka Marija, zatim »iz zemlje Braslavove žena mu Ventescela i Zele-

3 Usp. V. BAYER, *Jedan proces crkvene inkvizicije u Šibeniku 1443. godine*, Zbornik PFZ, 35/1985, str. 62–70.

4 Usp. E. HERCIGONJA, *Srednjovjekovna književnost*, Povijest hrvatske književnosti, knjiga 2, Zagreb 1975, str. 420–421.

5 O krstjanskom stavu prema ženi v. F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, *Analecta croatica christiana* 6, Zagreb 1975, str. 128–150; ISTI, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata. 1. Srednji vijek*, Zagreb 1988, str. 226–245.

6 F. ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo*, str. 282 i 485.

snina žena Hesla«, dok kneza Branimira (879–892) prati njegova vlastita žena kneginja Maruša.⁷

U istom stoljeću, u Rimu se organiziraju prve »scholae« s gostinjcima za određene nacionalne skupine. Hrvatski gostinjac u Vječnom gradu datira iz prve polovice 15. stoljeća. Papa Siksto IV, na molbu bosanske kraljice Katarine, godine 1471. poklanja hrvatskoj koloniji veliki teren a sama Katarina bogato daruje crkvu sv. Jeronima. Marija Mišljenović, žena iz kraljičine pratnje, svojim doprinosom gradi gostinjac za žene i obdaruje bolnicu sv. Jeronima. Oko spomenute crkve stvara se naselje koje će se prozvati »Schiavonia«, tj. Mala Hrvatska.⁸

S razvojem marijanske ikonografije po crkvama i sve raširenijim štovanjem Marije kao zagovornice,⁹ hodočasnice iz Hrvatske od 13. stoljeća najradije posjećuju različita Marijina svetišta: crkvu *Santa Maria de Angelis* u Franjinom Assisiju, Loreto i Recanati u Markama, daleko marijansko svetište Rocamadour u francuskoj pokrajini Auvergni, ali i domovinsku crkvu »Sancta Maria de comitatu Traguriensi«.¹⁰

Dok u kulturnom i političkom životu hrvatskog srednjevjekovlja redovito sudjeluju žene iz »visokog društva«, dakle patricijke i plemkinje, u duhovnom mogu do izražaja doći i osobe skromnijeg podrijetla ali čvrstog značaja i duhovne zrelosti.

Zanimljiv primjer bogatog osobnog duhovnog iskustva nalazimo u Katarine Kosić, javnosti poznatije pod imenom bl. Ozane iz Kotora (1493–1565). Rođena u selu Relezi, u gorovitom kotorskom zaleđu, u trenutku kad je Evropa iz srednjega vijeka prelazila u novo, moderno doba. Po njezinom skromnom obiteljskom podrijetlu nije se moglo naslutiti da se u krhkome tijelu pastirice krije izuzetno pronicljiv i izgrađen duh. Nakon sedmogodišnjeg služenja u patricijskoj obitelji Buća iz Kotora (1507–1514), gdje je naučila čitati i pisati, Katarina u dvadesetoj godini života uzima odjeću dominikanskih »mantelata« (trećoredica), svom krsnom imenu pridodajući redovničko: Ozana. S dozvolom biskupa Tripuna Bisantija, Ozana se kao »zazidana djevica« (murata) nastani u maloj sobici uz kapelu sv. Bartola u Kotoru. Poslije sedam godina isposništva prelazi u novu ćeliju do crkve sv. Pavla, uz koju je podignut mali samostan u kojem se pobožne Kotoranke, na Ozanin poticaj, posvećuju životu molitve i odricanja.

Svojom askezom i ustrajnom molitvom Ozana snažno utječe na svoje sugrađane. Neugledni otvor njezine ćelije postat će svojevrsan prozor u svijet, neprekidno stjecište Kotorana i stanovnika susjednih naselja koji joj se obraćaju u najrazličitijim potrebama, tražeći savjet u rješavanju obiteljskih problema, kako izgladiti svade između pojedinih građana i obitelji, sporove između patricija i pučana, odagnati prijeteću tursku flotu admirala Hajrudina Barbarose itd. I danas kotorska »mantelata«, koju će 21. prosinca 1927. Pio XI proglasiti

7 N. KLAJČ, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb 1972, str. 23; F. ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo*, str. 355.

8 Usp. J. KOLANOVIĆ, *Prilog povijesti šibenskih hodočašća u kasnom srednjem vijeku*, *Croatica christiana periodica*, VI (1982) 9, str. 22.

9 P. A. SIGAL, *Les marcheurs de Dieu. Pèlerinages et pèlerins au moyen âge*, Paris 1974, str. 133–136; J. KOLANOVIĆ, *Prilog*, str. 22.

10 E. Peričić (zbornik »Advocata Croatia«, str. 10 i 22; J. KOLANOVIĆ (Prilog, str. 23) pretpostavljaju da se »najvjerojatnije radi o čudotvornoj slici Gospe Driške, koja je pred turskom navalom iz sela Bosiljana, sada Marina, 1500. godine prenešena na Čiovo«.

blaženom, ostaje naša zagovornica i svojevrsan simbol ekumenskog zblizavanja Istočne i Zapadne crkve na ovom našem balkanskom prostoru.¹¹

BRAK

Kršćanski narodi zapadne ekumene, među koje spadaju i Hrvati, duguju svoj religiozni odgoj prije svega oženjenima, iako to ne znači da su u Crkvi zauzimali značajnije mjesto kakvo bi im gledom na broj i pripadalo. Baš naprotiv, još od ranog srednjeg vijeka brak predstavlja strogo razgraničenje između *odličnih kršćana* (redovnika, djevice i udovica) i *vodeće crkvene elite* (biskupa, svećenika, đakona) od zajednice *običnih vjernika*.

Izuzetan sjaj ženidbenih svečanosti pribavit će instituciji braka značajnu ulogu u srednjovjekovnom društvu. U spomenuto doba, brakovi velikaša sklappaju se uz mnogo sjaja i bogate gozbe, ženidbene svečanosti građana su nešto skromnije, dok se vjenčanja seljaka-kmetova ističu brojnom asistencijom, iako, zbog općeg siromaštva ruralnog stanovništva, uzvanici su dužni ponijeti sa sobom jelo i piće.

Srednjovjekovnoj Crkvi u Hrvata trebat će više stoljeća predanog evangelizatorskog djelovanja da iz mentaliteta svojih vjernika izbriše slobodno poimanje ženidbe kao privremenog društvenog stanja, podložnog egoizmu i interesu pojedinca, najčešće muškarca, i nadomjestiti ga trajnim sakramentalnim vezom crkvenog braka.

Četrnaesti kanon Prvog splitskog sabora iz 925. insistira da se »vlastite žene ubuduće ne otpuštaju, nego jedino zbog preljuba. Ako je netko svoju ženu već otpustio, neka tako ostane.«¹² U narednom petnaestom kanonu insistira se na svećeničkoj suzdržljivosti s prvom, dakle i crkveno toleriranom ženom. Svećenicima se preporuča »neka radi suzdržljivosti ne stanuje s njome« ... a ... »o-ženi li se drugom, neka bude izopćen.«¹³ Problem ilicitne ženidbe klera dotiče i sinoda 1050. godine u vezi s depozicijom splitskog nadbiskupa Dabrala¹⁴ kao i nacionalni crkveni sabor u Splitu, održan 1060. pod predsjedanjem legata Majnardada, koji je odlučan za uspostavu celibata u Hrvatskoj crkvi: »Ako bi odsada koji biskup, svećenik ili đakon uzeo ženu ili već uzetu zadržao, neka se odreče crkvenog položaja dok se ne pokori. (Isti) neka napusti zbor (klerika) i ne prima nikakav dio crkvenih prihoda.«¹⁵ Na svim kasnijim sinodama spomenuti se odnosi tretiraju kao prekršaji protiv kleričke uzdržljivosti.¹⁶

11 N. LUKOVIĆ, *Blažena Ozana Kotorka*, Kotor 1965; M. BIŠKUP, »Zazidana djevica« u *srcu grada*, Glas Koncila, 17/1987, str. 9; F. ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo*, str. 284.

12 N. KLAIĆ, *Izvori za hrvatsku povijest*, str. 34.

13 F. ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora hrvatske historije*, sv. I/1, Zagreb 1914, str. 219; V. BLAŽEVIĆ, *Concilia et synodi in territorio hodiernae Jugoslaviae celebrata*, Vicetiae 1967, str. 17; N. KLAIĆ, *Izvori za hrvatsku povijest*, str. 35.

14 THOMAS ARCHIDIACONUS, *Historia Salomitanorum pontificum atque Spalatensium*, c. 15; izd. F. RAČKI, str. 43–46; V. BLAŽEVIĆ, *Concilia et synodi*, str. 19–20.

15 F. ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora*, str. 237; V. BLAŽEVIĆ, *Concilia et synodi*, str. 22, bilj. 1; J. STIŠIŠIĆ – M. ŠAMŠALOVIC, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. I, Zagreb 1967, str. 95: »Alexander [papa II] regi et episcopis Dalmatitarum. *Notificamus omnia...* Si quis amodo episcopus, presbiter aut diaconus feminam acceperit vel acceptam retinuerit, proprio gradu decidat, usque dum ad satisfactionem veniat nec in choro psallentium maneat, nec aliquam portionem de rebus ecclesiasticis habeat«.

16 V. BLAŽEVIĆ, *(Concilia et synodi)*, str. 39 i 47) apostrofrira zaključke splitskih sinoda iz 1185. (kan. 3) i 1352/27. (kan. 16 i 17).

Rimska sinoda iz 1059. ne dozvoljava sklapanje ženidbe unutar sedmog koljena krvnog srodstva. Godinu dana kasnije, hrvatski biskupi predlažu Apostolskoj stolici da se ova restriktivna granica snizi do petog odnosno četvrtog koljena.¹⁷ U potvrdi zaključaka splitske nacionalne sinode iz 1060. papa Alksandar II (1061–1073) ne dijeli stavove naših biskupa, ali ipak dopušta da bračni drugovi u četvrtom stupnju srodstva, »si caste vivere non possunt vel nolunt«, mogu uz oprost sklopiti novi zakoniti brak, dok se ženidba onih u petom koljenu u iznimnim okolnostima može ukrijepiti. Neposlušnost crkvenom autoritetu povlači međutim isključenje iz zajedništva vjernika.¹⁸ U ovom kontekstu hrvatski kralj Dmitar Zvonimir (1075–1089) obećaje Apostolskoj stolici da će »razvrgnuti nedopuštene brakove i neće priznavati drugih ženidbenih veza osim onih koje budu sklopljene s prstenom i svećeničkim blagoslovom«.¹⁹

U 12. i 13. stoljeću restriktivne rodbinske granice ustaljuju se na petom (Splitska sinoda 1185.)²⁰ odnosno četvrtom stupnju krvnog i ženidbenog srodstva (lateranski sabor 1215).²¹

Crkva u Hrvata nastoji kod svojih vjernika pobuditi svijest o nerazrješivosti sakramentalnog veza, koji pretpostavlja slobodan pristanak i uzajamnu ljubav do smrti jednog od bračnih drugova. Na uzajamnu ljubav upućuju nas također ženidbeni obrasci najstarijih redakcija hrvatskih glagoljskih misala. Kod plemičkog vjenčanja svećenik pita: »Vlasteline ljubiši li su gos'podič'nu... Gospoe ljubiši li sega vlastelina« (Berlinski misal), a kod sklapanja braka među pučanima: »Junače ljubiši li su devoiku sebe za ženu i za druga... Devoiko ljubiš li ti sega junaka«... (Ročki misal).²²

U nesrednim bračnim odnosima Crkva u Hrvata stoji redovito na strani žene, pogotovo u slučajevima kad nevjerni muž, pijanac ili neradnik ostavlja ženu u bijedi i neimaštini, prepuštajući joj brigu čuvarice ognjišta i odgajateljice zajedničke im djece. Istina, Crkva ne dozvoljava ni otpuštanje ni razvod, a u nekim slučajevima izjavljuje tek da određeni brak nije pravno ni postojao, kao npr. u nedostatku htijenja da se isti sklopi kao neraskidiva veza.

17. Usp. V. BLAŽEVIĆ, *Concilia et synodi*, str. 22.

18. F. SIŠIĆ, *Priručnik izvora*, str. 237–238; J. STIPIŠIĆ – M. ŠAMŠALOVIĆ, *Codex diplomaticus*, str. 96: »Nos periculo animarum vestrarum super malo consanguineitatis, quod inter vos est, precordialiter condolentes, quia voluntatem vestram atque supplicationem, ut in quarto gradu, quicumque estis, permaneat, nullo modo sequi audemus, et si non ad ad salutem tamen vestram multum a rigore iusticie necessitati vestre condescendentes non preceptum ponimus, sed consilium damus ita tamen, ut hoc consilium nunquam sit posteris ad imitationis exemplum. Non enim hac in re bonum, quod volumus, sed quod nolumus malum in spe futuri boni permitimus. Hoc nimirum, ut quicumque in quarto sunt gradu, omnino separantur et secundum indulgentiam, si caste vivere non possunt aut nolunt, legitimo matrimonio iungantur. Qui vero in quinto, si caste vivere possunt et volunt, cum penitentia maneant. Quod si non possunt separari ab invicem, legitime nubant. Si vero obedire noluerint, usque ad satisfactionem ab ecclesia et communione alieni fiant«. Za hrvatsku verziju papinog pisma v. N. KLAIĆ, *Izvori za hrvatsku povijest*, str. 59–60.

19. J. STIPIŠIĆ – M. ŠAMŠALOVIĆ, *Codex diplomaticus*, str. 140: »Parentele illicitam copulam destruens legitimam dotem anulo sacerdotisque benedictione constituam et constituam corrumpti no permitatam«. Usp. N. KLAIĆ, *Izvori za hrvatsku povijest*, str. 68; F. ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo*, str. 137.

20. D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, III/217; V. BLAŽEVIĆ, *Concilia et synodi*, str. 39: »Concilium Spalatense a. 1185, c. 10: 'Ne quis intra quintum consanguinitatis, vel affinitatis gradum ineat matrimonium' – Canones concilii, ex epistola Urbani III excerptos«.

21. Usp. F. CHIOVARO, *Le mariage chrétien en Occident*, u J. DELUMEAU, *Histoire vécue du peuple chrétien en*, sv. I, Toulouse 1979, str. 238.

22. Usp. E. HERCIGONJA, *Srednjovjekovna književnost*, str. 88.

Dva zanimljiva interventa Apostolske stolice otkrivaju narav bračnih odnosa u hrvatskom srednjovjekovlju. U prvom papa Grgur IX, u pismu od 21. lipnja 1235. godine, izjavljuje da su ništetni i nevažeći svi oni brakovi koji se »in (partibus) Sclavoniae«, dakle u Hrvatskoj, sklapaju pod izričitim uvjetom »ako mu se (žena) bude dopadala« (si sibi placuerit); u protivnom je vraća njezinim roditeljima ali »sine mutilatione vel fractione membrorum«. Nakon razvrgavanja prvog braka, što je – prema papinim riječima – u Hrvatskoj vrlo čest slučaj, dotični pred crkvenim službenicima sklapaju drugi i daljnje brakove, koji su svi ništetni zbog postavljenog uvjeta. Papa osuđuje ovakav običaj izjavljujući da to nisu »matrimonia« već »concubinaria«. ²³

Vikar bosanskih franjevaca Bartol de Alvernia traži 1371/72. direktive Apostolske stolice u vezi s misionarskim djelovanjem Manje braće na području Bosanske vikarije: »Budući da Bosanci uzimaju žene pod uvjetom 'ako mi budeš dobra' (si eris mihi bona) i s nakanom da ih otpuste ako im se ne budu sviđele, što je više nego očito kad se zna da izuzev obraćenika od stotinu njih tek jedan zadrži prvu, može li se ovo nazvati pravom ženidbom, jer ovi doduše opslužuju svečanost vjenčanja i namjeravaju zakonito zajedno živjeti ali se ne žele obavezati na trajnu vezu«. ²⁴ Odgovor pape Grgura XI (1373) na četvrto Bartolovo pitanje glasi: »Budući da je ženidba sjedinjenje muža i žene koje iziskuje neraskidivo životno drugovanje s nakanom trajnog življenja zajedno, jer prema Kristovoj izjavi u Evanđelju: 'što Bog združi čovjek neka ne rastavlja' (Mt 19,6), nema nikakve sumnje da je pod onim uvjetom ženidba ništetna«. ²⁵

Do kraja srednjega vijeka nacionalne i dijecezanske sinode u nas obraćaju pažnju na pojavu dvo i višeženstva, ²⁶ protive se sklapanju brakova s krivovjercima, heterodoksnim patarenima i nevjernicima itd. ²⁷

-
23. U pismu, naslovljenom prokuratoru dominikanaca u Trevisu, Grgur IX ističe: »Cum in Slavoniae partibus consuetudinem pessimam, quae dicenda est corruptela, esse proponas, iuxta quam sub ea conditione mulier coniungitur viro, si sibi placuerit in matrimonio retinenda, alioquin redenda parentibus... respondemus, quod cum contra substantiam matrimonii talis conditio inseratur, pro eo quod ad tempus nec debet nec potest aliquatenus celebrari, sic contrahentes monendi sunt propensius et hortandi, ut de novo inter se matrimonialiter contrahant« (Reg. Vat. 18, fol. 42v; Th. RIPOLL – A. BERMOND, *Bullarium Ordinis fratrum praedicatorum*, sv. I, Paris 1729, str. 76; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 128, bilj. 6).
24. *Dubia ecclesiastica fr. Bartholomaei de Alvernia*, c. 4; izd. D. KNIEVALD, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Starine JAZU, 270/1949, str. 158: »Ad quartum articulum, in quo queritur: cum Bosnenses uxores accipiant cum condicione 'si eris mihi bona' et intencione dimmittendi quando sibi uidebitur, et hoc est manifestum, quia uix de centrum unus retinet primam, exceptis conuersis, queritur: si debet dici uerum matrimonium, quia licet obseruentur sollempnitates nupciarum et legitime cohabitare intendant, tamen nolunt obligari ad perpetuam copulam, sed semper condicionem retinent«.
25. *Ibid.* str. 158: »Respondemus quod cum matrimonium sit uiri mulierisque coniunctio indiuiduum uite consuetudinem retinens cum proposito cohabitandi perpeue, quia 'quod Deus coniunxit homo non separet' (Mt 19, 6; Mc 10, 8) secundum Christi sententiam et euangelicam ueritatem, non dubium quod nullum est matrimonium sub illa condicione, que est contra substantiam matrimonij inter eos«. Usp. F. ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo*, str. 242; B. RUPČIĆ, *Značenje »Dubia« fra Bartola iz Alverne 1372/73. za povijest Bosne*, Zbornik radova u čast Baziliju Stjepanu Pandžiću povodom 70. obljetnice života, Bamberg 1988, str. 23–24.
26. Na Splitskoj sinodi 1325/27. raspravlja se »de bigamis in Ecclesia non tolerandis« can. 18). Usp. V. BLAŽEVIĆ, *Concilia et synodi*, str. 47.
27. Tako npr. hrvatski biskupi na Zadarskoj sinodi 1334. zahtijevaju »quod nullus fidelis cum Patharenis aut aliis infidelibus matrimonium contrahat« (can. 36), a sabor u Konjicu 1446. traži »quod incestuosi et corruptores consanguineorum sourum poena capitali puniantur« (can. 6). Usp. V. BLAŽEVIĆ, *Concilia et synodi*, str. 48 i 51.

Bosansko-humski krstjani i njihovi istomišljenici, koji se istina zalažu za strogo moralan život svojih pristaša ali uz dualističko-katarski pogled na svijet, gledaju u brak pogibelj za osobno spasenje. Žena je ne samo krivac iskonskog grijeha (Post 3,12) nego, čak i udata, ona je izopačena. Ne samo da brak čovjeka vodi u pakao, nego je on to za mnoge već ovdje na zemlji.

Predstavnici krstjana u bilinopoljskoj abjuraciji (1203) obećaju da »žene, koje budu pripadale (njihovoj) družbi (dakle krstjanskoj zajednici) bit će odijeljene od muškaraca... a nitko od braće neće sam sa samom razgovarati... niti ubuduće primati... neku udatu, osim... ako obeća uzdržljivost.«²⁸

U latinskom popisu zabluda bosanskih krstjana ističe se da, uz ostalo, »zabacuju sakrament ženidbe i govore da se nitko koji živi ženidbenim životom ne može spasiti.«²⁹ To isto nalazimo među invektivama protiv heterodoksnih krstjana, koje je u 14. stoljeću pribilježio nepoznati redaktor glagoljskog *Dijaloga Grgura pape* među »ine blud(nj)e... [koje ovi]... protivu veri katuličanskoj govore...[a ti]...nečisti patarini v kralstvu prokletom bosanskom... osujuju matrnionij«.³⁰

U kontroverzističkoj *Raspravi između rimskog kršćanina i bosanskog patarena*, koju je sredinom 13. stoljeća najvjerojatnije sastavio dominikanac Pavao Dalmatinac, profesor sveučilišta u Bologni, autor jedne od prvih *Suma o pokori* (1220) u povijesti katoličke teologije i istražitelj »heretičke zloće« (inkvizitor) u Hrvatskoj, optužuje naše krstjane kao »podmukle lašce, ožigosane u vlastitoj savjesti, koji zabranjuju ženidbu i (svojim pristašama naređuju) uzdržavanje od jela koja Bog stvorio«. Prema spomenutoj *Raspravi* bosansko-humski krstjani dopuštaju kao pravu i jedino spasonosnu ženidbu »duhovnu ženidbu između muža Krista i žene vjere« (inter Christum virum et fidem mulierem),³¹ pri čemu misle na duhovni odnos između Crkve bosanske i vjernika koji se preko nje spašavaju, što potvrđuju navodima iz *Prve Pavlove poslanice Korinćanima*: »Htio bih da svi budu kao ja« (7, 7); »Preostaje da i oni koji imaju žene žive kao da ih nemaju« (7, 29) itd.³²

Katolički kontroverzisti predbacuju heterodoksnim krstjanima da se u traženju argumenata za svoje lažne doktrine ne ustručavaju interpolirati svetopisamski tekst. Oni naime »govore da je drvo života (iz raja zemaljskog) zapravo žena, te je Adam, kad je jeo s tog drveta (tj. kad je tjelesno spoznao svoju ženu) bio protjeran iz raja«.³³

28 F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 61: »Femine uero que de nostra erunt religione, a uiris separate erunt tam in dormitoriis quam refectoriis, et nullus fratrum solus cum sola, confabulabitur, unde possit sinistra suspicio suboriri. Neque de cetero recipiemus aliquem uel aliquam coniugatam, nisi mutuo consensu, continentia promissa, ambo pariter conuertantur«.

29 Arhiv JAZU u Zagrebu, *Misc.* I a 57, fol. 78v-79r; izd. D. KNIEWALD, *Vjerodostojnost*, str. 168-169: »Item negant sacramentum matrimonij et quod nullus in matrimonio potest saluari« (hrv. pr. v. F. ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo*, str. 243).

30 E. HERCIGONJA, *Srednjovjekovna književnost*, str. 392.

31 Izd. F. RAČKI, *Prilozi za povjest bosanskih Patarena*, Starine JAZU, 1/1869, str. 120.

32 Usp. *Omnia puncta principalia et auctoritates extracte de disputatione inter christianum romanum et patarenum bosnensem*, c. 4: *De matrimonio*; izd. F. RAČKI, Starine 1/1869, str. 120-123.

33 D. KNIEWALD, *Vjerodostojnost*, str. 169: »Item dicunt lignum vite mulierem de quo comedit Adam adest eam cognouit, propterea fuit expulsus de paradiso« (hrv. pr. v. F. ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo*, str. 243).

Po ugledu na ženu koja je, prema srednjovjekovnom pučkom vjerovanju, ostala plodnom deset do dvanaest dana u mjesecu, i »drvo života« u krstjanskoj bosanskoj redakciji *Knjige otkrivenja* (22,2) davalo plodove dvanaest puta u mjesecu.³⁴

OBITELJ I ODGOJ

Kao roditeljica i majka, redovito brojne djece, žena je u našem srednjovjekovlju najčešće vezana uz obiteljsko ognjište.

Svako novo rođenje očekuje se s radošću i predmet je općeg narodnog veselja, kako u gradskoj tako i u ruralnoj sredini, što se očituje u prizorima Marijina i Isusova rođenja na minijaturama srednjovjekovnih rukopisa, na bas-reljefima i na vitrajima naših crkava.

Ženska djeca najčešće se odgajaju unutar obitelji. Kćeri velikaša, patricija i imućnijih građana, usmjerene svjetovnom pozivu, pod okriljem samostanskih škola uče čitati, pisati i pjevati. Nedostatak praktičnosti samostanskog odgoja nadoknađuju čitanjem literarnih djela profanog sadržaja, vježbanjem nekog glazbenog instrumenta, jahanjem, lovom, igranjem šaha te najraširenije srednjovjekovne razbibrige. Osim usmjerenja na »lijepa umijeća« buduće se domaćice upućuju u vođenje kućnog gospodarstva; kuhanje, šivanje, vezenje itd.

Velikaške su kćeri ovakav odgoj sticale na kneževskim i kraljevskim dvorovima. Tako bibrirski knez Grgur, sin bana Pavla Šubića, svoju petnaestogodišnju kćer šalje na dvor bosanskog vladara Stjepana Tvrtka. Njezin neposredni odgoj povjeren je brizi Tvrtkove majke banice Jelene, također iz obitelji Šubića Bibrirskih.³⁵

Manje imućni građani i seosko plemstvo izobrazbu svoje ženske djece povjeravaju kućnim učiteljima, dok se za njihov odgoj u ruralnoj sredini brine obiteljski klan.

ŽENSKA MODA

Ukus u odijevanju i žensko otmjeno ponašanje očarat će mnoge hodočasnike i križare na proputovanju kroz naše krajeve. Tako Simeon de Semeonis, irski franjevac koji 1323. putuje uz našu obalu, primjećuje neobičnu nošnju Zadranci od kojih jedne na glavi »nose rožat ukras nalik na sove, druge izdužen i u obliku pravokutnika, treće opet vrlo velik i okrugao koji je sprijeda ukrašen dragim kamenjem«. Na taj način, pretpostavlja de Semeonis, Zadrance su kao štitom zaštićene od tuče, vjetra, kiše i sunca.³⁶

I milanski kanonik Pietro Casola (1494) zapaža otmjenost lijepih dubrovačkih dama, njihovu odjeću, nakit i visoko uzdignute šešire s ukrasom na vrhu, koje, istina, manje otmjeno, prisposobljuje ovčjem repu.

34 Usp. J. HAMM, *Apokalipsa bosanskih krstjana*, Slovo, 9-10/1960, str. 63; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 150.

35 Usp. M. PEROJEVIĆ, *Žena iz bosanske povijesti*, Napredak, 12/1941, str. 139.

36 S. de SEMEONIS, *Itinerarium ab Hybernia ad Terram Sanctam*, *Scriptores latini Hiberniae*, 4/1960, str. 36; J. RICHARD, *Križari i putnici u srednjovjekovnoj Slavoniji*, *Croatica christiana periodica*, X (1986) 18, str. 30.

Francuz Pierre Barbatre, građanin zemlje koja će stoljećima davati ton ukusnom ženskom odijevanju, ističe da se tu radi o odjevnom predmetu od platna, s visokim ovratnikom odostraga, rascijepljenim na ramenima i sprijeda zaokruženim. Prema zapisu ovog pažljivog promatrača iz druge polovice 15. stoljeća, Dubrovkinje nose ili šeširić od vunenog platna s dva roga ili kapu koja podseća na sličan odjevni predmet u engleskih gospođica, ali i na šišmiše raširenih krila.³⁷

PRAVNI I STVARNI POLOŽAJ ŽENE U HRVATSKOM SREDNJEVIJEKOVLJU

Niccolò de Poggibonsi, Konrad iz Grünemberga (1485), Georges Lengherand (1485/86), Gilles le Bouvier i drugi Zapadnjaci, koji su posjetili Dubrovnik i tamošnju tržnicu robova gdje se »robovi prodaju poput stoke«, sa zgražanjem se sjećaju u krpe zamotanih žena i djevojaka za koje im je bilo rečeno da zajedno s muževima i djecom »žive poput životinja, bez reda i zakona« te da su iz »bosanskog kraljevstva gdje ima vrlo loših kršćana«.³⁸

Još daleke 1075. godine hrvatski kralj Zvonimir se obavezao da će se odlučno suprotstaviti nečasnoj trgovini ljudima, pa ipak sve do pojave humanizma u našim krajevima bilo je ruralnog stanovništva bez najosnovnijih ljudskih prava i slobode.³⁹

Izraz »Sclavus«, *rob* ali i *Slaven*, u srednjem vijeku označuje prodaju ljudi od poljskih granica na Baltiku pa sve do istočnih obala Jadrana, te na neki način daje etničko određenje izjesnom tipu ropstva i trgovini ljudskom radnom snagom.

Uzorak u nas udomaćenog ropstva i servilnog služenja opravdat će nesavjesni trgovci pripadnošću sljedbi *patarena* za koje se govorilo da su bosanskog tj. poganskog roda, daleko od bilo kakve kršćanske vjere. Trgovci iz naših jadranskih luka, napose Dubrovčani, prodavat će svoje sunarodnjake u Siracusi, Palermu, Napulju, Marseilleu, Barceloni i drugim mediteranskim gradovima, gdje u srednjem vijeku cvjeta nečasna trgovina radnom snagom.

Pojmovi *sclava*, *serva* ili *ancilla* u 14. stoljeću naizgled formalno nestaju iz našeg komunalnog zakonodavstva. Dubrovčani će to učiniti tek 27. siječnja 1416. godine, (uz novčano-zatvorske sankcije protiv svakog građanina Republike sv. Vlaha (25 perpera globe i šest mjeseci zatvora), koji ubuduće izravno ili neizravno sudjeluju u kupoprodaji ili prijevozu robova, osim »ako bi neki građanin ili stanovnik dubrovački kupio nekog *serva* ili *servu* za svoje potrebe: u tom slučaju ne potpada pod takovu kaznu«.⁴⁰

37 Ove zanimljive podatke čitatelj će naći u J. RICHARD, *Križari i putnici*, str. 33–34.

38 Gilles le Bouvier (J. RICHARD, *Križari i putnici*, str. 34) ističe da je »ova zemlja (tj. Bosna) vrlo loša, a ljudi veoma opaki i spremni na rat. Žive siromašno... a hrane se riječnim ribama, smokvama i medom... o pojasu nose vrećicu s brašnom od kojega, kad su u šumi, peku pogačice«. Ovdje se bez sumnje misli na južne dijelove Bosanskog kraljevstva, najvjerojatnije na područje srednjovjekovnog Huma (Hercegovine).

39 Stopedeset godina prije Zvonimira sudionici *Splitskog sabora 925.* određuju: »Ako u narodnoj buni bude ubijen vladar zemlje... (urotnici su dužni) zaštititi njegovu ženu i djecu i, ako je sagrađio kakvu crkvu ili oslobodio robove, moraju to braniti« (N. KLAJČ, *Izvori za hrvatsku povijest*, str. 33).

40 N. KLAJČ, *Izvori za hrvatsku povijest*, str. 263–264.

Unatoč proklamiranih zabrana, imena naših ljudi, najčešće žena i djevojaka iz jadranskog zaleđa između Budve i Splita, nalazit će se u registrima mediteranskih trgovaca robljem sve do kraja 15. stoljeća.

Pod izlikom da je »bosanskog ili patarenskog roda«, mnoga će djevojka iz unutrašnjosti, prije svega iz krajeva Bosne i Huma, izgubiti slobodu i kao obespravljena *serva* (ropkinja) mijenjati gospodare daleko od domovine i obiteljskog ognjišta.

Novija istraživanja, napose radovi Belgijanca Charlesa Verlindena,⁴¹ otkrivaju nam tragične sudbine mnogih djevojaka iz naših krajeva, poput »Milice ... de progenie Bossinorum sive Paterinorum«, za koju je kupoprodajni ugovor ovjerovljen 16. ožujka 1465. u južnotalijanskom gradiću Chio, ili sedamnaestogodišnje Bosanke Vladice (Bladissa), devedene u Messinu na Siciliji »de partibus aorientalibus«, koju će njezin gazda prodati za rekordnih sedamnaest unci srebra. Ako se za Vladicu i moglo tvrditi da je bila »pactarina et ab omni fide christiana remota«, njezine zemljakinje Margareta i Ana, usprkos izjavi njihovih mletačkih kupaca (4. i 21. srpnja 1395), sasvim sigurno nisu bile *de genere paganorum* o čemu svjedoče i njihova katolička imena.⁴²

Ancillae ili *sclavae* najraširenija su radna snaga u uslužnim djelatnostima naših gradova. Kao punoljetne osobe ili još kao djeca, ropkinje besplatno obavljaju najrazličitije kućne poslove: u svojstvu dojkinja (*ancilla babica*, *serva nutrix*) ili dadilja (*serva bajula*) brinu o potomstvu svojih gospodara, rade u proizvodnim pogonima (lan, vuna), na poljima itd. Iako zadržavaju pravo vlasništva nad znatnom pokretnom imovinom, jer nekretnine po zakonu ne mogu posjedovati, *ancillae* ili *servae* zapravo su dio inventara posjedovnih stvari svojih gospodara. U slučaju neuspjelog bjekstva, vlasnik je slobodan s njima postupati kako hoće (*quicquid sibi placeurit*).⁴³ U Republici sv. Vlaha gotovo svaka udavača iz imućnije građanske ili patricijske obitelji dovodi u kuću muža kao dio miraza jednu ili više ropkinja, kaje ovaj ne može otuđivati niti založiti bez ženina pristanka.

Rob i ropkinja mogu sklopiti valjan brak samo uz dopuštenje i pristanak svojih gospodara. Ako se neki rob bez gospodareve dozvole oženio slobodnom ženom, djeca iz takvog braka kao robovi pripadaju gospodaru. Ovi su vlasni osloboditi ih, što je u 15. stoljeću dosta čest slučaj. Tim činom redovito (ne uvijek!) prestaju obaveze prema dotadašnjim gospodarima s kojima ropkinje-slobodnjakinje (*ancillae liberticiae*) mogu pred građanskim vlastima sklopiti ugovor, tzv. *contractus servitialis*, o eventualnom daljnjem služenju.

Sluškinje (*servitiales*), koje se ugovorom vežu na određeno vrijeme, mogu osnovati obitelj i imati potomke (*haeredes*). Prema sačuvanoj arhivskoj građi, u gradu pod Srđem sluškinje su od skromne zarade nastojale osigurati odgoj svoje djece; najčešće ih daju na naukovanje tako da kod lokalnih obrtnika izuče neki zanat ili svojom ušteđevinom kupuju nekretnine (kuće), bave se sitnom trgovinom, daju novac u zajam i slično. Sluškinje, za razliku od ropkinja, uživaju određenu društvenu zaštitu, a u slučaju da traže pravnu zaštitu

41 Ch. VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, sv. I, Brugge 1955; ISTI, *Patarins ou bogomiles réduits en esclavage*, Studi e materiali di storia delle religioni, XXXVIII (1967) 1-2, str. 683-700; ISTI, *L'esclavage sur la côte dalmate au bas moyen-âge*, Bulletin de l'Institut historique belge de Rome, 41/1970, str. 57-140.

42 Usp. F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 122.

43 J. LUČIĆ, *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka 14. stoljeća*, Zagreb 1979, str. 137.

pred sudom ih zastupaju njihovi gazde-poslodavci. Udajom ugovorom vezanih sluškinja prestaje svaka obaveza prema poslodavcu.⁴⁴ Iz studije Josipa Lučića *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka 14. stoljeća*⁴⁵ saznajemo da od trideset-četiri sluškinje (serviciales), u razdoblju od 1280. do 1301. godine, sve osim jedne imaju slavenska imena, dok od deset poznatih krčmarica čak četiri imaju romanska imena.⁴⁶

Iako komunalni *statuti* redovito insistiraju da »žena ne bude svjedok u građanskoj parnici«,⁴⁷ posebno da se žene na zlu glasu (bludnice) »ne primaju kao svjedoci ni u jednom sporu«, a preporuča se da se »u krivičnom predmetu ... ne saslušavaju ženske mlade od dvanaest godina«, u vezi sa svjedočenjem izražene su i neke staleške razlike. Prema *Trogirskom statutu* (gl. 45) patricijka može o predmetu dati iskaz i u svojoj kući, dok je pučanka dužna najprije položiti zakletvu u crkvi sv. Marije a tek onda dati svoj iskaz pred kompetentnim forumom u prostorijama gradskog magistrata.⁴⁸

Glodom na posjedovna prava žena je u komunalnom zakonodavstvu izjednačena s muškarcem. Miraz ostaje njezina neotuđiva svojina, pravno je sposobna sastavljati oporuku, zakonski može biti izvršitelj muževljeve posljednje volje i tutor pokojnikove djece tako dugo dok ne zaključi drugi brak ili svojim ponašanjem »javno ne obeščasti bračni krevet svog muža«. Kao udovica može stanovati s pokojnikovim sinovima od čije imovine mora dobivati sredstva za život i svoje potrebe.⁴⁹

ŽENA U POLITIČKOM ŽIVOTU HRVATSKE U SREDNJEM VIJEKU

Neovisno o društveno-povijesnim konstelacijama, ženi pripada relativno značajno mjesto u političkom životu srednjovjekovne Hrvatske.

Istina, tek neznatan broj kneginja i kraljica, žena hrvatskih vladara u prvom mileniju naše povijesti, poznat nam je i to samo po imenu (kneginja Maruša itd.).

S kraljicom Jelenom († 976), ženom kralja Mihajla Krešimira II (946–969) i majkom Stjepana Držislava (969–997), iznenada jača uloga žene u društvenom, kulturnom i političkom životu Hrvatske. Jelenino ime i njezino djelo mnogo su nam poznatiji od 1898. kad je don Frane Bulić u Otoku kod Solina otkrio⁵⁰ i pročitao natpis s njezina sarkofaga, koji, podsjetimo se, u hrvatskom prijevodu glasi:

»U ovom grobu počiva Jelena slavna, žena kralja Mihajla (Krešimira), majka kralja Stjepana (Držislava), koja je postigla mir (u) kraljevstvu (hrvatskom). Ovdje je pokopana 8. listopada 976. godine od utjelovljenja Gospodina, četvrte indikacije itd... Na istu, koja je za života bila majkom kraljevstva

44 *Statut grada Splita*, str. 119.

45 Izd. Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Monografije 7, Zagreb 1979.

46 J. LUČIĆ, *Obrti i usluge*, str. 122 i 152–153. Prodaju *servi* (ropkinja), koja je u Zadru aktualna sve do kraja 14. stoljeća, u 15. će zamijeniti ugovori o najamu radne snage (T. RAUKAR, *Zadar u 15. stoljeću*, Zagreb 1977, str. 64).

47 *Statut grada Splita*, str. 87.

48 N. KLAČIĆ, *Trogir u srednjem vijeku*, sv. I/1, Trogir 1985, str. 270 (prema *Trogirskom statutu*, str. 24).

49 Usp. Statut grada Splita, str. 100–101, 104 i 125.

50 Usp. spomen-knjigu *Godina velikoga zavjeta*, Split (CuS) 1977, str. 22.

i zaštitnicom siročadi i udovica, pogledaj čovječje i reci: Bože, smiluj joj se duši.«⁵¹

Podrijetlom iz romanske sredine, najvjerojatnije kćerka zadarskog priora Madija,⁵² kraljica Jelena je, nema sumnje, vrlo pogodan promicatelj (ambasador) dobrosusjedskih odnosa i bratimljenja između latinskog i slavenskog elementa u hrvatskoj državi, pod pretpostavkom da se izraz »bratimljenje« ne uzme u devalviranom smislu naše današnje stvarnosti.

Jelenino nastojanje oko zbližavanja dviju zajednica nesumnjiv je politički dobitak za sina joj Stjepana Držislava. Toma arhiđakon, kroničar Salonitanske ili splitske crkve, piše da je Stjepan Držislav u svom kraljevstvu po prvi put ujedinio romanski i slavenski element te se s pravom nazvao »kraljem Dalmacije i Hrvatske«. On i njegovi nasljednici, kojima bizantski carevi daju znakove kraljevskog dostojanstva, imaju »gospodstvo (dominium!) kraljevstva Dalmacije i Hrvatske«.⁵³

Kraljica Jelena je sagradila i (kraljevskim slobostinama) obdarila crkve sv. Stjepana i sv. Marije, prozване Gospom od Otoka, u Solinu. Obje crkve, koje je kraljica poklonila metropolitanskoj crkvi u Splitu, »iz poštivanja prema kraljevskim grobovima privremeno su bile ustupljene redovnicima, koji su ondje neprestano obavljali svetu (liturgijsku) službu. U atriju bazilike sv. Stjepana pokopan je – prema Tomi arhiđakonu – i uzvišeni muž kralj Krešimira s mnogim drugim kraljevima i kraljicama.«⁵⁴

I jedna i druga crkva pripadaju tradicionalnoj predromaničkoj skupini hrvatskog sakralnog graditeljstva. Iako Toma arhiđakon tvrdi da je kraljica Jelena obje crkve izgradila, neki od današnjih povjesničara umjetnosti vjeruju da ih je ona »samo možda obnovila... i svakako podigla anekse sv. Marije da služe kao njezina grobnica.«⁵⁵

Novija istraživanja pokazuju da je crkva sv. Stjepana imala bazilikalni oblik (jednostavne četvrtaste prostorije) s dograđenim natkrivenim (?) atrijem, koji je služio kao mauzolej hrvatskih vladara, dok je zavjetna crkva sv. Marije ili Gospe od Otoka »najkompleksniji primjer starohrvatskih zapadnih aneksa«.⁵⁶

Ime druge kraljice Jelene, Ilone ili Lepe, žene kralja Dmitra Zvonimira (1075–1089), zauzima mjesto prvog svjedoka u dvjema hrvatskim vladarskim poveljama. U prvoj, kojom prije 1. rujna 1078. kralj Zvonimir potvrđuje dohotke cetinske župe splitskoj crkvi, kao prvi svjedok potpisuje se »Helena, gloriosissima regina«.⁵⁷ U Zvonimirovoj darovnici splitskom nadbiskupu Lovri iz 1083. među svjedocima su imena »regine Lepe (et) Radovani, regis filii«.⁵⁸

Jelena Lepa kćer je ugarskog kralja Bele I (1060–1063) i sestra kralja Ladislava (1077–1095). Anonimni sastavljač *Bečke ilustrirane kronike*⁵⁹ hoće da je

51 N. KLAJČ, *Izvori za hrvatsku povijest*, str. 45; F. ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo*, str. 133.

52 M. GRGIC, *Časoslov opatice Čike*, sv. I, Zadar 1976, str. 311 (rkp. disertacije); A. ŠKOBALJ, *Povijesno značenje jubileja hrvatske kraljice Jelene*, Crkva u svijetu, XI (1976) 3, str. 210.

53 Usp. TOMA ARHIĐAKON, *Kronika*, Splita 1977, str. 43.

54 *Ibid.* str. 54.

55 Usp. VI. GVOZDANOVIĆ, *Značaj starohrvatske arhitekture za opću povijest evropske predromaničke*, Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split 1978, str. 140.

56 *Ibid.* str. 89–90 i 140; *Godina velikoga zavjeta*, str. 21.

57 J. STIPIŠIĆ – M. ŠAMŠALOVIC, *Codex diplomaticus*, str. 163.

58 *Ibid.* str. 180–181.

59 N. KLAJČ, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, str. 491 (prema *Scriptores rerum hungaricarum*, I/406).

Jelena za dinastičkih borbi, koje su u Hrvatskoj uslijedile nakon Zvonimirove smrti, zatražila pomoć svog brata i ugarskog kralja Ladislava, koji ju je, osvetivši se najprije njezinim neprijateljima, postavio na hrvatsko prijestolje.

Treba napomenuti da su negativni opisi kraljice Jelene Lepe u hrvatskoj književnosti na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće odraz ugarsko-hrvatskih odnosa toga vremena, bez utemeljenosti na povijesnim vrelima.⁶⁰

Treća Jelena, kneginja iz obitelji Šubića Bribirskih, žena Vladislava, brata bosanskog bana Stjepana II Kotromanića (1322–1353), kao majka bana i kralja Stjepana Tvrtka (1353–1377–1391) budnim okom prati politički uspon svog starijeg sina i aktivno mu pomaže u državničkim poslovima. Strpljivom majčinskom ljubavlju izmirila je intrigama zavađenu braću Vuka i Tvrtka, pa ovaj posljednji, iz zahvalnosti i odanosti prema majci, svoje vladarske darovnice izdaje u svoje ime i ime svoje »matere mnogopočtene gospoje Jelene«. ⁶¹

Suvremenici Jelene Šubić, ugarsko-hrvatskoj kraljici Elizabeti, kćeri bosanskog bana Stjepana II Kotromanića, pripada manje pozitivna uloga u našoj srednjovjekovnoj povijesti. Žena Ljudevita I Anžuvina (1342–1382), Elizabeta Kotromanić nakon muževe smrti upravlja ugarsko-hrvatskim kraljevstvom umjesto maloljetne kćeri kraljice Marije (1382–1395), udate za Sigismunda Luksemburškog (1387–1437). Svojom sebičnom i intrigantskom politikom Elizabeta uzrokuje građanski rat u Hrvatskoj, pa s političke pozornice silazi neslavno kao žrtva Gorjanske osvete 1386. godine.⁶²

Povijesno i ljudski mnogo je zanimljiviji lik bosanske kraljice Katarine (1424–1478), kćerke hercega Stjepana Vukčića Kosače, uz čiju su životnu sudbinu vezana posljednja desetljaća bosanskog kraljevstva i njegov tragični završetak.

Odgajana u roditeljskom domu, u ozračju heterodoksnih krstjana, Katarina će svoju duboku religioznost nakon vjenčanja s kraljem Stjepanom Tomašem (1446) nadahnjivati na franjevačkoj duhovnosti. Kao kraljica djeluje pomiriteljski, zaštićuje interese siromašnih, gradi crkve (Presv. Trojstva u Vrtilima i Sv. Katarine u Jajcu), a nakon Tomaševe smrti (1461) posvećuje se odgoju svoje djece, Sigismunda i Katarine, koji su 1463. odvedeni u tursko zarobljeništvo.

Kraljica Katarina se bijegom spašava u Dubrovniku, a zatim odlazi u Rim s velikom nadom da će se zajedničkim nastojanjem papinstva i evropskih vladara uskoro osloboditi njezina domovina i kraljevstvo. Uz decentnu potporu Apostolske riznice, Katarina se trajno nastanjuje u Vječnome gradu, dijeleći sudbinu brojnih hrvatskih izbjeglica okupljenih pod okriljem crkve i kongregacije sv. Jeronima. Jubilarne 1475. godine javno se zalaže za zajedničke akcije u korist oslobođenja kršćanskih zemalja od Turaka. Skrhana narodnom tragedijom i bolom zbog gubitka vlastite djece, zakonita bosanska kraljica Katarina 20. listopada 1478. oporučno ostavlja svoje kraljevstvo papi Sikstu IV i Apostolskoj stolici, uz klauzulu »ako se moja islamizirana djeca ne oslobode i vrate katoličkoj vjeri«.

Zadnja bosanska kraljica umire pet dana kasnije u Rimu. Pokopana je u franjevačkoj crkvi *Aracoeli*, nedaleko Kapitolija, gdje je postavljena nadgrobna

60 Karakterističan je u tom smislu historijski roman Eugena Kumičića *Kraljica Lepa* (usp. kritiku u *Hrvatskoj straži*, V/1903, str. 369–389 i 537–548).

61 M. PEROJEVIĆ, *Žena iz bosanske povijesti*, str. 140.

62 Usp. Ivan THUROCZY, *Chronicon Hungarorum* (15. st.); N. KLAIĆ, *Izvori za hrvatsku povijest*, str. 251–252

ploča s njezinim likom na reljefu naravne veličine, s krunom i grbovima Bosanskog kraljevstva i obitelji Kosača.⁶³

ŽENA U HRVATSKOJ SREDNJOVJEKOVNOJ KULTURI

Kulturni napredak Hrvatske na početku drugog milenija nezamisliv je bez reformiranog redovništva. Iz tog vremena datiraju najstariji hrvatski ženski samostani, koji postaju žarištima duhovne i materijalne kulture. Jedan od njih, samostan benediktinki sv. Marije u Zadru, zahvaljujući ponajviše nastojanju dviju poduzetih predstojnica, u drugoj polovici 11. stoljeća postaje oazom molitve, pismenosti i umjetnosti.

Zaslužne opatice Čika (Lucika?) i Večenega, iz obitelji zadarskih Madijevaca i u rodbinskim vezama s Trpimirovićima,⁶⁴ aktivno sudjeluju u značajnijim društveno-političkim, kulturnim i religioznim previranjima u vezi s provedbom grgurovske reforme u Hrvatskoj.

Kći Dujma i Večenega Starije, udata za Andriju, sina Papova, i majka Domnane i Večenega Mlađe, Čika nakon naprasne muževe smrti (najvjerojatnije ubijen kao zastupnik politike Petra Krešimira IV, Čikinog polubrata po majci) zajedno s kćerkom Večenegom Mlađom ulazi u samostan sv. Marije. U *Kartularu* istog samostana spominje se u četranosti dokumenata, između 1066. i 1095. godine. Svoju obiteljsku baštinu koristi za dogradnju i različite adaptacije već postojećih dijelova samostana sv. Marije. Njezin polubrat po majci, kralj Petar Krešimir IV, udijelit će istom samostanu »kraljevske slobostine«. Dokument je izdan na Božić 1066. na saboru što se oko kralja okupio u Šibeniku. Uz suglasnost crkvenih vlasti, kralj je ispravu predao ondje prisutnoj Čiki. Od domaćih biskupa »regiam libertatem« potpisuju: splitski nadbiskup Lovro, zadarski biskup Stjepan, trogirski Ivan Ursini, hrvatski biskup Rajner itd., dakle gotovo sav hrvatski episkopat.⁶⁵ Potvrdu ovih povlastica potvrdit će kralj Zvonimir 26. listopada 1087. u nazočnosti splitskog nadbiskupa Lovre, hrvatskog biskupa Petra i ninskog biskupa Firmina. I ovom prigodom Čika se našla u središtu događaja na kraljevskom dvoru u Kninu.⁶⁶ Pod Čikinim vodstvom dovršena je i bazilika sv. Marije, posvećena 28. listopada 1091.

Čika je za potrebe samostana nabavljala liturgijske i druge knjige. Pripada joj i zanimljiv rukopisni kodeks, pisan u skriptoriju sv. Krševana u Zadru, koji se ubraja među najstarije primjerke osobnog časoslova u povijesti Zapadne crkve. Danas se čuva u oxfordskoj Bodleian Library (Can. Lit. 277) i svojevrsan je pokazatelj kulturnih nastojanja i literarne tradicije u Hrvatskoj potkraj 11. stoljeća.⁶⁷

Uz ime njezine kćerke Večenega Mlađe, druge opatice obnovljenog samostana sv. Marije, vezan je postanak tzv. *Večeneginog evanđelistara*. Kodeks

63 M. PEROJEVIĆ, *Žena iz bosanske povijesti*, Napredak, br. 12/1941, str. 141 i br. 1-2/1942, str. 6-8; B. PANDŽIĆ, *Katarina Vučković Kosača (1424-1478)*, *Analecta croatica christiana* 11, Zagreb-Sarajevo 1979, str. 15-25.

64 Čika je najvjerojatnije polusestra Petra Krešimira IV, koji je u darovnoj povelji iz 1066. naziva »soror mea Cicca«. Usp. M. GRGIĆ, *Časoslov opatice Čike*, sv. I, str. 309-316.

65 M. GRGIĆ, *Časoslov opatice Čike*, str. I/319.

66 *Ibid.* str. I/319.

67 *Ibid.* str. 346-353.

potječe iz svetokrševanskog skriptorija i pravo je remekdjelo sitnoslikarske umjetnosti s rubnim ilustracijama i bogato ukrašenim beneventanskim inicijalima.

Uz spomenuti *Evangelistar*, koji je tijekom minulih stoljeća dospio u vitrine Bodleian Library u Oxfordu, vrlo je zanimljiv i *Večenegin Časoslov s Tjednim časovima B. Dj. Marije* i raznolikim *Čitanjima* za određene dane u tjednu. Nešto mlađi od Čikinog, *Večenegin Časoslov* danas krasi vitrine budimpeštanske Szécsény knjižnice.

Opatica Večenega odlikovala se učenošću, velikom kulturom i umjetničkim ukusom te, poput svoje majke Čike, zdušno podržava reformni pokret u Zadru i Hrvatskoj. Dio njezinih odlika istaknut je na nadgrobnoj ploči:

»Ovdje sahranjena leži, velikom blistajuć slavom, Večenega, što tornja i kapitula dovrši gradnju. Sto i jedanaestog za tisućim preminu ljeta (tj. 1111) otkako Krist nam dođe ogrnut odjećom pūti, petoga godišta kako ima nas kralj Koloman, godine desete otkad (zadarskim) biskupom Grgur posta... Čistim Večenega duhom što uvijek je tražila Boga posvema ne umre, umiruć rođena bi. Žudeći da joj sestre čestitim žive životom, riječima što poduči njih, djelom to izvrši sve«. ⁶⁸

* * *

Obespravljena i zgažena do ropstva ili uzdignuta do najviših časti, u svojim padovima i usponima, bolima i radostima, žena hrvatskog srednjovjekovlja nikad ne zaboravlja otvoriti svoje srce Majci svih ljudi, Onoj koja se, kako reče Marulić »pokazala toliko bezgrešnom i punom kreposti da je jedina zaslužila da bude izabrana za roditeljicu Boga i Čovjeka i (na taj način svima nama) postala primjerom poniznosti i čestitosti«. ⁶⁹

Résumé

La femme avait-elle une place dans la vie publique de la nation croate au Moyen âge? De nombreux documents attestent le rôle important de la femme dans la vie intellectuelle, politique, religieuse et sociale du pays durant la période la plus ancienne de l'histoire croate.

Si l'on fait foi au récit de l'empereur-historien Constantin VII Porphyrogénète (905-959), les cinq frères et deux soeurs, Touga et Bouga, conduisirent le peuple croate au 6/7e siècle de la grande plaine nord-européenne aux abords de la Vistule (en Pologne) pour s'installer définitivement sur les rivages de l'Adriatique.

Dans la vie politique croate au Moyen âge on rencontre généralement les femmes de haute naissance: la princesse Maroussa (9e s.), les reines Hélène Šubić (14e s.) etc. Dans la vie intellectuelle, culturelle, religieuse et sociale sur un pied de parfaite égalité interviennent les filles citadines et rurales, qui ne doivent absolument rien à des privilèges de naissance et que rien n'appelait à jouer un rôle quiconque dans la société.

68 Opširnu raspravu o opatici Večenegi i njezinoj ulozi u reformnim gibanjima u Hrvatskoj v. M. GRGIĆ, *Dva nepoznata svetomarijska rukopisa u Budimpešti*, u G. NOVAK - V. MAŠTROVIĆ, *Kulturna baština samostana sv. Marije u Zadru*, Zadar 1968, str. 124 i dalje; M. GRGIĆ, *Časoslov opatice Čike*, str. 322-335 i 354-360.

69 M. MARULIĆ, *Pouke za čestit život*, Zagreb (Globus) 1986, str. 80.

La «mantelata» dominicaine Catharine Kosić (1493–1565), dite Osana de Kotor, «cette fille qui parlait très bien» apaisa maintes querelles de ses concitoyens et devint par la suite un symbole d'union entre l'Église de Rome et celle de Constantinople.

Guardienne de foyer, mère et éducatrice d'enfants, la femme croate au Moyen âge se montra énergique pour préserver ses droits contre l'inégalité, l'injustice et l'esclavage en tout genre. Elle joua un rôle important dans la culture en général et la réforme de l'Église et al vie religieuse en Croatie tout au long du Moyen âge (p. ex. Cika et Vecenega, abbesses bénédictines de Sainte Marie de Zadar).